

ФОЛЬКЛОР І ЙОГО ПЕДАГОГІЧНА ФУНКЦІЯ У ТВОРАХ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Лідія ПРИГОРОВСЬКА

старший лаборант

Ніжинського державного

університету імені Миколи Гоголя

Анотація. У статті аналізуються й узагальнюються види фольклорного матеріалу, які О.Довженко використовував у своїх творах у педагогічних цілях.

Ключові слова: фольклор, народна звичаєвість і обрядовість, гармонійний розвиток індивіда, турбота про благородну сутність людини.

Учитель за професією, педагог за покликанням, видатний український митець О.Довженко (1894 – 1956) часто звертався до усної народної творчості, щоб, відповідно, впливати нею на особистість, належним чином формувати й виховувати її. Прислів'я, приказки, усно-розмовні звоти, загадки, повчальні народні розповіді («казання старих про давнину»), численні народні пісні та інші фольклорні надбання – все це в його творах підпорядковане вимогам педагогіки.

Невід'ємною складовою національного виховання О.Довженко вважав виховання патріотичне. На думку видатного митця, патріот той, хто переймається цим почуттям з дитинства – від батька-матері, від родини, від роду. І народна пісня «Ой, піду я до роду гуляти...», яку за домашнім столом співає в кіноповісті «Україна в огні» весь великий рід Запорожців, утверджує одне з особливо важливих положень народної педагогіки: до світлого образу Батьківщини людина з часом приходиться через відчуття роду.

Не менш вагомий вплив на виховання людини

О.Довженко вбачав у народній звичаєвості й обрядовості. «Народ, – писав він, – лише тоді досягає свого щастя, коли свято зберігає звичаї своєї старовини, свої прості характерні риси і свою незалежність» [8].

О.Довженко також акцентує на тому, що народна звичаєвість вимагає від дітей і молоді шанобливого ставлення до старших. Досить згадати його перший звуковий фільм «Іван», за сюжетом якого звичайний селянський хлопець (Іван) опиняється на Дніпробуді, що в 30-і роки XX ст. вважався символом нової цивілізації в Україні. Першого ж дня, потрапивши в робітничу сім'ю, він ігнорує звичай шаноби. Батькове зауваження – «Шапку зніми, що за мода пішла...» – звучить для нього як серйозне народно-педагогічне повчання [1].

Про народний обряд колядування під Новий рік та його вплив на вразливу дитячу душу О.Довженко розповів у кіноповісті «Зачарована Десна». Колядковий спів заронив у серце малого хлопця світлу віру в щасливу мрію, у непорушну святість

красивого, романтично-принадного, радісного, піднесеного, глибоко морального, патріотичного.

Та особливо великого значення надавав митець давньому народному звичаю справляти Великодне свято, яке він називав найпоетичнішим, найстарішим, дохристиянським. Величав його святом людей, які обробляють землю; святом весни, тепла, пробудження життя; святом роду – народження, продовження; святом над святами, празником празників. Люди того дня були незвичайними – уважнішими, шанобливішими, щирішими, милосерднішими. А його впливову виховну силу аргументував такою цінною з точки зору моралі тезою: «На Пасху ніхто нікого не вбивав, і не було крадіжок. Навіть найбрутальнішому хаму дано було не лаятись у цей великий старий добрий день» [6].

Те ж стосується звичаю «гуляти весілля». Про своє враження від весілля О.Довженко розповідав: «Коли я був малим, мені довелося бояринувати на весіллі двоюрідної сестри... Весілля гуляли тільки взимку, і це завжди було красиве видовище. Дівчата одягали вінки з квітами, багато стрічок, цілий день ходили вулицями, співали. Кожному зустрічному треба було поклонитися в ноги і від імені родичів запросити на весілля. Радість, співи – цілий поетичний комплекс» [3].

Отже, викликаючи радість, глибоке естетичне задоволення, цей обряд ефективно впливав на широке коло людей. Мабуть, тому в творах видатного митця ми й знаходимо цікаві своєю глибокою повчальністю сцени весіль. Педагогіку весільного дійства О.Довженко спрямовує на утвердження найважливіших моральних істин. Ось одна з них: «Товаришу, женитись тепер треба по любові, а не крутити дівчат попом та приданим...» [4]. Тільки за цієї умови його герої вважать можливим подружнє щастя («тоді життя буде прекрасним»).

У кіноповісті «Щорс» умовою щастя й любові учасники весілля називають негайне закінчення війни: «Годі вам воювати!.. Повбиваєтесь, дівчата висохнуть».

Але наймудрішу заповідь молодим О.Довженко висловлює в «Повісті полум'яних літ». В уста весільного батька, генерала армії Глазунова, він вкладає слова про те, що щасливе подружжя (Уляна й Іван Орлюки), по всесильному закону життя, в ім'я безсмертя народу, має стати продовжувачем роду. «Творить дітей, молоді... Повніть нашу землю», – закликає він юну пару. А звертаючись до Уляни, просить її пам'ятати, що й вовчиця народжує дітей. Але якщо діти вовчиці народжуються й зростають вовками, то цього не повинно бути в людських родинах. «Велике покликання матері, – проголошує Глазунов, – народити людину, але найвеличніше – народити й виховати не вовка, а друга, не хижака, а брата» [5]. Педагогічний аспект весільного звичаю побажань тут, на нашу думку, простежується найбільш чітко.

Привертають увагу своєю повчальністю й такі етично-естетичні складові весільного дійства, як висока культура запросин («Просили батько і мати, і я прошу, і весь рід наш просить: не цурайтесь одвідати наше весілля»); виняткова скромність людей за столом («Мати підносила гостям горілку. За добрим українським звичаєм гості відмовлялися, а мати ласкаво припрошувала»); зворушлива етнографічна краса нарядів («Побачивши Уляну у весільному вбранні, Орлюк спинився в захваті...» – воно вигравало й сяяло багатьма барвами: «біла сорочка, вишита... червоними квітами, вишнева шовкова спідниця»,

«веселе намисто з коралів», «розмаїті стрічки»); давня народна традиція посівати наречених зерном, супроводжувати піснями та й взагалі вся по-народному театралізована картина, пов'язана з урочистістю одруження, щоб згадувався «цей день як свято».

У народі завжди поважали благородну сутність людини. Навіть сумний похоронний обряд важко уявити без цього. На похованні й на поминках не прийнято говорити, приміром, щось непристойне про тих, хто пішов із життя. «Цим українська педагогіка, – пише М.Стельмахович, – оберігає небіжчика, який уже ніколи не зможе захистити себе чи виправити свої прижиттєві помилки від можливого обмовлення» [7].

Ідентичні думки висловлює О.Довженко. За цим звичаєм, зауважує він, загиблих у роки війни теж згадували подібним чином. Як правило, говорили про них «з боку таланту чи хисту – хто що вправно робив у ковальському чи тракторному ділі, хто відзначився у швацтві, чи в теслярстві, чи в лузі з косою, чи з бригадою в полі» [9].

Показовим у цьому плані є оповідання «Тризна». На поминках загиблого командира всі говорили про нього відповідно до звичаю. Розповідали народу, зазначає Довженко, «як славно він бився і командував», а земляки-односельці згадували про нього як про доброго косаря.

Написане в роки війни оповідання органічно вплітається в події бурхливого часу, який вимагав особливої воєнної тактики й педагогіки. Все, про що говорились на поминках, уважно слухав і до крихти вбирав у себе осиротілий син командира, малолітній Михайлик. У відвертій прилюдній розмові з дідом хлопець проходить сувору науку ненависті. Старому Демиду хочеться бачити свого внука таким же хоробрим і нещадним до ворогів, яким був полеглий батько Михайлика; щоб у зміні поколінь воїнів не втрачалось коріння роду. Тому й навчає хлопця, щоб ріс він, дививсь і нічого не забував із страшних уроків війни – «щоб злий був змалечку», «щоб не тікав од ворога», «щоб умирати за свій народ не боявся» [6].

За старовинними уявленнями, впливова роль у здійсненні тих чи інших бажань людини відводилась замовлянням. Їм, як відомо, приписувалась магічна сила. І вони теж займають належне місце в творах О.Довженка.

Для відображення відчуття світлого стану душі О.Довженко, наприклад, уміло використовує замовляння-звертання («Ой, пташечки, голубоньки, візьміть мене на крилоньки, понесіть мене до сонечка...»). А його «добрий дух луку і риби» дід Семен у кіноповісті «Зачарована Десна» наділяється казковими якостями неперевершеного рибалки тільки тому, що він, казали, «знав таке слово», тобто попередньо замовляв успіх, чаклюючи. Адже тоді, як пише Довженко, риба ніби сама пливла йому в руки.

Близькими до замовлянь вважаються в народі заклинання, що теж пов'язуються з магічністю слова. Одні з них наснажуються магізмом, щоб відвернути від людини біду, інші – навпаки.

Старенька Орлюкова мати в «Повісті полум'яних літ», виряджаючи сина на фронт, закликає страшні дороги війни («аби не взяв його ні меч, ні вогонь, ні вода») і при цьому урочисто проголошує: «Відведи, господи, руку смерті від мого сина-воїна!.. Іваном звуть його, моя доле, Орлюком Іваном...».

Таким же мотивом пронизане тужливе материнське слово в «Україні в огні» на прощанні з дочкою Олесею, яку вороги відправляють на

каторгу. А в «Зачарованій Десні» мати малого Сашка в усьому злому, що діється з нею, запідозрює діда Семена, оскільки він, мовляв, читаючи «волшебний псалтир», закликав її. Мати, між іншим, користувалась цим способом теж. У дні, коли пекли паски, вона заклинала їх «од недоброго ока».

Певним позитивним зарядом наділені в О. Довженка різні види народного ворожіння. Мати малого Сашка, маючи мету творити добрі діла, «об'явила себе ворожкою і почала лікувати людей від зубів, пристріту й переляку». Своєю ворожбою на картах вона передбачила, що в Другій світовій війні поразки зазнає Гітлер. У «Поемі про море» гаданням на картах народна ворожка Антоніна пророкує печаль голові колгоспу Зарудному. Це її передбачення також збувається: чоловікові завдає печалі самозакоханий бездушний невіглас, який, зневажаючи все святе, зрадив його дочки.

Щоб завбачити свою долю, дівчата в творах Довженка ворожать на Івана Купала. І хоч це гадання не принесло світлих надій, але у нього вірили.

Своїми магічними діями на людей і природу відзначалися чаклуни. Як довідуємося з «Зачарованої Десни», неабиякий хист до чаклунства виявляла в родині Довженків баба. Якось мати, читаємо у творі, довго не давала їй їсти. І баба тут же вдалась до свого ремесла. Взяла й накупила в церкві свічок проти матері та й поставила їх перед Богом сторч догори. А від цього, за давніми віруваннями, вже не було рятунку. Не врятувалась й мати. Вона «з того часу почала сильно нездужати, і її став часто по ночах душити домовик».

Але чаклунство вважалося не тільки засобом помсти, а й засобом відвернення злих духів. Таємницю останнього розсекречує дід у «Звенигорі». Запідозривши щось неладне у власній хаті, він миттю, щоб відвернути злу силу, наказує малолітньому внукові: «Плюй, Тимоше, плюй тричі – нечистий у хаті». І зляканий підліток виконує дідів наказ.

Отже, чаклунство допомагає героям творів О. Довженка протистояти небажаному так само, як і прокляття. У прокляттях знаходило свій вираз різке засудження зла. Вони пов'язувалися з віруваннями в магічну силу слова.

За Довженком, та ж баба-чаклунка із «Зачарованої Десни» була палкою любителькою проклять. Жоден помічений нею шкідливий вчинок не обходився без прокльонів. Вони лились з її вуст невинним потоком, зазначає О. Довженко і наводить найбільш дошкульні: «А щоб тебе побилло святе різдво», «...бодай тобі ноги повсихали», «...бодай тебе пранці з'їли».

Ці лайки-прокляття перетворювались нею в жахливі молитви:

«Мати божа, царице небесна, ...голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святым своїм омофором! Як повисмикував він з сиріої землі оту морквиночку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владицице, пальчики й суставчики. Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сидлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...».

Вплив таких проклять був вражаючим.

«Причаївшись у малині..., – пише Довженко, – я слухав бабиних молитов, як заворожений. Я боявся поворухнутися...». Більше того, від зловісних «бабиних молитов» йому, малому, хотілося навіть умерти.

Його старший брат проклинався за те, що драв голубів на горищі та крав із комори сало. Дід – за свої необачності. Свині, кури і поросята – «щоб не скугикали». Пес Пірат – «щоб не гавкав». А коту щодня діставалося стільки, що він від того згодом «якось захворів і здох».

Зрозуміло, що всі ці прокляття нікому не приносили задоволення. Але, хоч і у грубій формі, вони присікали погані вчинки, примушували задумуватися над ними, спонукали спокутувати свій гріх.

Ошпарений бабиними прокльонами, малий Сашко вирішує шанувати старих людей, щиро вітатися з ними, знімаючи шапку; скільки дід схоче, носити воду на погребню. А ще – ходити до церкви, годувати маленьких ластовенят.

Голосіння, оплакування померлих, причитання виражають ставлення живих до покійників, пробуджують почуття жалю, гіркого страждання й скорботи за тяжкими втратами.

«Ой, сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали...» – це одне з найбільш характерних оплакувань, яке в «Зачарованій Десні» з невимовним болем виголошує батько, звертаючись до своїх чотирьох дітей, які всі разом померли за незвичайних обставин.

«А пропав же я тепер, сиротинка!..» – так причитує дід, довідавшись про кончину своєї старої матері.

«А боже мій, боже мій...! А рятуйте мене, людоньки...!» – жалібно тужить по небіжчику-зятю збентежена літня жінка в оповіданні «Тризна».

Мотиви плачів, голосінь, причитань – спільні. Живим важко розлучатися з близькими людьми: з тими, хто завжди був поряд, з ким довгі роки ділили порівну хліб і сіль, у кого вчилися жити, з чиею допомогою (моральною й матеріальною) дбали про свій достаток. Викликають співпереживання, спонукають до прояву милосердя жебрацькі пісні й прохання. У Довженка місцеві старці, користуючись ними, звертаються до людей, а люди, співчуваючи їхній нещасній долі (жебраки здебільшого були незрячими), дають їм милостину. «Мати, – пише Довженко, – боялась і ненавиділа старців, але подавала їм завжди щедро». Для старця Кулика, який добре співав і грав на бандурі, не жалів милостини й батько. Все це бачив малий Сашко і потім теж проникався щедрістю.

Народ, як відомо, витворив такі форми впливу на дитвору, які заспокоювали малих, голубили їх, єднали з чарівним світом досі небаченого, переключали увагу на щось нове й цікаве навіть найбільш вередливих. Це пестушки й утішки, що виникли на ґрунті фольклору.

Мати зверталася до своєї новонародженої дитини пестушкою: «Голубонько ж ти моя си-зенька, квіточка...», а прадід Тарас до свого білявого правнука – утішкою.

«Цить, Сашко, не плач, – приказував мені прадід..., коли я починав чогось там ревити, – не плач, дурачок. Приклепаємо косу, та поїдемо на сіноків на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші. І я примовкав...».

Більше того, «тихенько... одривавсь од землі та зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному», тобто в тих місцях, де все обіцяло радість зустрічі з неосяжним багатством природи, з красою

людської праці, з романтикою косарських буднів. Психологічний ефект утішки Довженко засвідчує тут переконливим фактом з власної біографії.

З давніх-давен існує в народі звичай присягатися Богом, божитися, говорити «їй-богу» чи казати на підтвердження правди: «щоб мене Бог покарав». Цей звичай з посиланням на наймогутнішого персонажа фольклору допомагає людині захищати свою правоту, переконувати свого співбесідника в безсумнівності істин, про які мовиться. І коли читаємо в Довженка рядки: «Ой, діду, діду, у нас баба вмерла, їй-же богу, правда...» та інші подібні, обов'язково утверджуємося в думці, що висловлене цілком достовірне.

Пізнавально-повчальну роль у творах О. Довженка мають народні прикмети. Але, зауважимо, тільки ті з них, що не належать до забобонних. Якщо чорний кіт перебігає комусь дорогу, то ця прикмета, по суті, нічому не вчить. Невдача може спіткати людину і без кота. А вдача – з тим же чорним котом. Однак забобонні люди пов'язують зі згаданою вище прикметою переважно невдачі. Тому О. Довженко створив цілий ряд смішних ситуацій, у які потрапляють герої його комедії «Цар».

Інша справа, якщо мова йде про прикмети, котрі з'явилися як результат багаторічних спостережень за явищами природи. За змінами в поведінці тварин і птахів можна завбачити погоду. А отже, й застерігати себе від небажаного.

Із кіноповісті «Зачарована Десна» дізнаємося, приміром, що для сосницьких косарів постійним метеорологом у лузі була ворона. Вона, як пише Довженко, бездоганно вгадувала наближення дощу і своїм голосним карканням сповіщала про це.

Починають тікати з клуні й комори миші – чекай біди. Будучи добре обізнаним з цією прикметою, один із героїв Довженка, Ярема Бобир («Він знав прикмети до всіх природних явищ...»), вважавсь єдиним, хто весною не постраждав від великої повені. Бобир підготувався до неї зараня.

Отже, знати такі прикмети завжди корисно.

За Довженком, не менш корисно знати й народні засоби зцілення. А це – «сухенькі гвоздики від пристріту» (оповідання «Мати»), цілющий тайговий женьшень, який підтримує в людині молодість («Корінь життя»), звичайна мідна копійка для прикладання, якщо вжалить бджола (кіноповість «Зачарована Десна»), та ін.

Принагідно варто зазначити, що й власні ре-

цепти, запозичені з народного досвіду, Довженко нерідко адресував своїм друзям: настої окремих видів споришу, щоб запобігти розвитку склеротичних явищ; прогулянки босоніж по росі, щоб загартувати організм; ходіння пішки як один із засобів забезпечення довголіття (з посиланням на народне прислів'я: «Пішки ходити – довго жити») [9].

Головна функція фольклору в творах О. Довженка – педагогічна. Вона полягає в тому, щоб ефективно впливати на всебічний розвиток особистості, на піднесення її свідомості.

Широке використання безцінних народних надбань видатним українським митцем допомагає всім, хто знайомиться з його творчістю, глибше пізнати український національний характер, найбільш істотні риси національного менталітету та історично важливі передумови їх становлення.

Фольклор у Довженка – це засіб утвердження гуманізму, прищеплення дітям і молоді благородних духовних ідей: патріотизму, потягу до прекрасного, справедливого, непорочного; виробленню стійкої життєвої позиції. Він навчає людину гідності, мужності, мудрості, вірності своєму обов'язку; формує оптимістичне світосприймання.

Фольклор у творах О. Довженка – це яскравий приклад того, як може розумно прислужитись його невичерпне багатство в педагогічних цілях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довженко О.П. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1983 – 1985. – Т. 3. – С. 324.
2. Довженко О.П. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1983 – 1985. – Т. 5. – С. 29.
3. Довженко О.П. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1983 – 1985. – Т. 4. – С. 297.
4. Довженко О.П. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1983 – 1985. – Т. 4. – С. 182.
5. Довженко О.П. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1983 – 1985. – Т. 3. – С. 157.
6. Довженко О.П. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1983 – 1985. – Т. 3. – С. 325.
7. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К.: Радянська школа, 1985. – С. 285.
8. Довженко в воспоминаниях современников. – М.: Искусство, 1981. – С. 30.
9. Довженко в воспоминаниях современников. – М.: Искусство, 1981. – С. 87.
10. РГАЛИ (Российский государственный архив литературы и искусства). – Ф. 2081. – Оп. 1. – Ед. хр. 330.

Лидия Пригоровская

Педагогическая функция фольклора в произведениях Александра Довженко

Аннотация. В статье анализируются и обобщаются виды фольклорного материала, которые А. Довженко использовал в своих произведениях в педагогических целях.

Ключевые слова: фольклор, народная обычность и обрядность, гармоническое развитие индивида, забота о благородной сущности человека.

Lidia Pryhorovska

Pedagogical functions of folklore in the works of Oleksandr Dovzhenko

Annotation. In this article kinds of folklore materials are analyzed and summarized. These materials were used by O. Dovzhenko in his works for the pedagogical aims.

Key words: folklore, folk customs and ceremonials, harmonious development of an individual, concern about the noble essence of a man.